

УДК 342.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.03.46>

РОЛЬ СУДДІ У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОЇ СИСТЕМИ

Сердюк Н.,*професор кафедри політичних наук і права**Київського національного університету будівництва і архітектури,**доктор юридичних наук, доцент*

ORCID ID: 0000-0003-4279-4294

serdyuk_natalia@ukr.net

Вангородська Г.,**асистент кафедри політичних наук і права***Київського національного університету будівництва і архітектури**адвокат,*

anna.vangorodskaja@gmail.com

Сердюк Н., Вангородська Г. Роль судді у становленні української правої системи.

Право, як міра свободи та справедливості, створюється при зіткненні різнорідних соціальних елементів, коли нове колективне ціле вже не може бути стримане простим звичаєм, мораллю. Розбіжність моральних переконань робить можливим існування соціального об'єднання і примирюється правом, спершу в формі повелінь старших, досвідчених, які виконують роль арбітрів. А згодом це право перетворюється на звичай і мораль, та водночас стає змістом нової моралі.

Нове право визначає тільки напрям, за яким повинні формуватися необхідні життєві форми нового соціального об'єднання та за яким вони з часом повинні вкоренитися у загальній свідомості. Судові акти публічної влади були первинним джерелом, надалі ж вони включалися у загальнообов'язкові правила, що діяли у сфері виробництва, розподілу та обміну.

Через відсутність твердих норм закону суддя в Україні у давнину мав поважний статус, а довіра до нього на первинних стадіях історичного розвитку процесуального права була тією невід'ємною умовою, без якої судовий розгляд був неможливий. Правові норми були відсутні, і судова влада повинна була сама їх встановлювати для кожного випадку, що розглядався, а процес судочинства складався зі створення норми та її застосування. Суддя повинен був винести не тільки рішення по справі, а й знайти норму права, не тільки розсудити окремий випадок, а й у казуїстичній формі проголосити загальнообов'язкове положення, що мало б значення як для тяжущих, так і для усієї громади.

Головною рушійною силою вирішення справи за так званим звичаєм, є своєрідна оцінка сторін

спору і становища їх в сім'ї, тобто рішення виносилось, зважаючи на людину та її господарство. На думку селян, перевага їх місцевого суду перед державним полягала в тому, що останній, суворо керуючись законом, неспроможний винести рішення, яке б не суперечило принципам сільського побуту та здорового глузду.

Суддя судить перед добрими людьми, присутність яких доповнює ті прогалини процесу, які беззаперечно виникають внаслідок загальної неписьменності найчастіше всіх осіб, що беруть участь у процесі, не виключаючи і суддю. Тому протоколювання відбувається не письмово, а усно і закарбовується в пам'яті людей.

Невідокремленість судової влади майже до середини XVI ст. призвела до того, що авторитетності судовому рішення надавала не його відповідність правовим нормам, а статус особи в суспільстві, яка це рішення виносила.

Ключові слова: судовий прецедент, арбітр, джерела права, правотворення, народне переконання і свідомість, живе право, завдання права, судова практика, знавці права

Serdiuk N., Vangorodskaja G. The role of a judge in the formation of the Ukrainian legal system.

Law, as a measure of freedom and justice, is created by the collision of diverse social elements, when the new collective whole can no longer be restrained by simple custom, morality. The divergence of moral convictions makes possible the existence of social cohesion and is reconciled by law, first in the form of the orders of elders, experienced, who act as arbitrators. And later this right becomes a custom and morality, but at the same time it becomes the content of a new morality.

The new law determines only the direction in which the necessary life forms of a new social union should be formed and in which they should eventually take root in the general consciousness. Judicial acts of public authority were the primary source, and later they were included in the generally binding rules applicable to production, distribution and exchange.

Due to the lack of strict law, a judge in Ukraine had a respectable status in ancient times, and trust in him in the early stages of the historical development of procedural law was an integral condition without which trial was impossible. There were no legal norms, and the judiciary had to establish them for each case under consideration, and the judicial process consisted of the creation of a norm and its application. The judge had to decide not only on the case, but also to find a rule of law, not only to judge a particular case, but also to declare in a casuistic form a universally binding provision that would be important for both litigants and the community as a whole.

The main driving force behind the so-called case consuetude there is a kind of assessment of the parties to the dispute and their position in the family, so the decision was made taking into account the person and his economy.

According to the villagers, the advantage of their local court over the state was that the latter, strictly guided by the law, was unable to make a decision that would not contradict the principles of rural life and common sense.

The judge judges good people, whose presence complements the gaps in the process, which undoubtedly arise as a result of general illiteracy, most often of all persons involved in the process, not excluding the judge. Therefore, the record is not written, but orally and is engraved in people's memory.

The inseparability of the judiciary until almost the middle of the 16th century led to the fact that the authority of the court decision was given the status of the person in society who made the decision, rather than its compliance with legal norms.

Keywords: judicial precedent, arbitrator, sources of law, lawmaking, popular belief and consciousness, living law, tasks of law, case law, experts in law

Постановка проблеми. Протягом багатьох років проблема розсуду (дискреції) у судочинстві привертає увагу вітчизняних і зарубіжних учених, юристів і практиків, які по різному розуміють сам термін, його види та межі. Через відсутність твердих норм закону суддя, у давні часи, мав поважний статус, а довіра до нього на первинних стадіях історичного розвитку

процесуального права була тією невід'ємною умовою, без якої судовий розгляд був неможливий. На сьогодні існують закони та встановлені юридичні звичаї, згідно з якими судді вирішують справи. У давні та середні віки було інакше. Правові норми були відсутні, і судова влада повинна була сама їх встановлювати для кожного випадку, що розглядався, а процес судочинства складався зі створення норми та її застосування. Суддя повинен був винести не тільки рішення по справі, а й знайти норму права, не тільки розсудити окремий випадок, а й у казуїстичній формі проголосити загальнообов'язкове положення, що мало б значення як для тяжущих, так і для усієї громади.

Тому, **метою** даної статті є дослідження правової природи здорового глузду та суддівського розсуду на теренах України та їх вплив на формування правової системи.

Аналіз наукових публікацій. Слід зазначити, що деякі аспекти інституту суддівства розглядалися в наукових працях, В. Беєра, А. Вицина, Л. Гумпловича, Б. Малишева, Ю. Притики, В. Самохвалова, В. Сергеевича, а також у роботах інших науковців у галузі соціології, історії, державного управління тощо.

Виклад основного матеріалу. Людина від природи поставлена в коло необхідностей, які вона не спроможна змінити. Її природні прагнення скеровані на те, щоб якомога краще пристосуватися до цих необхідностей, по можливості зручніше влаштувати своє життя. Якщо індивід у своєму природному прагненні, яке виявляється у діях, хоча і керується роздумами, обирає таку форму поведінки, яка після набуття тривалого досвіду буде здаватися йому найдоцільнішою і відповідною до його становища, то він таку поведінку вважатиме правильною, природно доброю і моральною, протилежну ж форму поведінки вважатиме аморальною. Таким чином, людина потрапляє в коло моральних ідей, яке відповідає меншому чи більшому колу її потреб і досвіду, нижчому чи вищому ступеню її розвитку, більш простим чи складним життєвим стосункам. До цих моральних ідей людина пристосовується, з ними росте й розвивається, але тільки у сфері її власного соціального об'єднання (групи), шляхом впливу саме цього об'єднання (групи) на неї [1, с. 368]. Отже, сама природа, щедро наділяючи людей потребами й почуттями, тим самим закладає основу для зародження і держави, і права. Вона виконала необхідну для людей працю; вона наділила людей співчуттям до рідних по крові і племені та почуттям смертельної ворожнечі до чужих; вона примусила людей прагнути до пригнічення чужинців [2].

Вищезазначене дає нам підстави припустити, що право, як міра свободи та справедливо-

сті, створюється при зіткненні різнорідних соціальних елементів, коли нове колективне ціле вже не може бути стримане простим звичаєм, мораллю. Саме тому, що мораль одних не є в той же час мораллю інших. Така розбіжність моральних переконань робить можливим існування соціального об'єднання і примирюється правом, спершу в формі повелінь старших, досвідчених, які виконують роль арбітрів. А згодом це право перетворюється на звичай і мораль, та водночас стає змістом нової моралі. Нове право визначає тільки напрям, за яким повинні формуватися необхідні життєві форми нового соціального об'єднання та за яким вони з часом повинні вкоренитися у загальній свідомості. Тому, спираючись на загальноприйнятну гіпотезу, що право – це соціальне явище, тобто форма спільного життя, створена зіткненням різнорідних і нерівнозначних соціальних об'єднань, можна припустити, що норма права формулюється у рішенні досвідченого і шанованого посередника – “арбітра”, який його проголосив.

Але, говорячи про народ як про єдине ціле, необхідно мати на увазі не одних лише наявних його членів: духовна єдність об'єднує також і покоління, які змінюються одне одним, а минуле змінюється теперішнім. Право зберігається в народі силою переказу, обумовленою не раптовою, а поступовою, непомітною зміною поколінь.

Силу творчості у справі правотворення не можна приписувати “народному духу та свідомості” – першоджерелу права, про який говорять представники історичної школи права [3, сс. 246-453, 434-446]. Історичні факти не підтверджують ідею історичної школи про диференціацію права за принципом національної приналежності, ментальності та духу нації. Оскільки спершу не існувала ні народної єдності, як свідомого політичного принципу, що дає можливість існуванню “єдиного народного переконання”, ні спільних народних звичаїв, як природного продукту загального народного переконання і свідомості. На початку історичного розвитку мали місце невеличкі спільноти, а не великі народності, в яких існували свої звичаї. Дія цих звичаїв обмежувалась лише вузькою сферою спілкування, умовами економічного та громадського життя. Тому схожі риси у звичаях швидше говорять не про “єдність народного духу”, а про однакові умови співіснування, які породжують однакові правові норми та інститути.

На думку М. І. Шахновича, однією з особливих відмінностей первісного мислення є його предметно-практичний характер [4, с. 31-32]. Поведінка людини породжується самою ситуацією і виступає як акт творчості. Ці первинні

норми можна назвати ситуативними чи, як нині прийнято називати, казуальними. Тому звичай і мораль первісного роду виникли з вимог життя, із загальних потреб примітивного соціального об'єднання та з індивідуальних переконань, що виявляються в діях окремих осіб, формуючи переконання народу чи племені. На думку проф. В. І. Сергієвича, “творцем звичаю є не звичайна людина, а особа передова, енергійна, сильна” [5, с. 75]. Вона має неабиякий авторитет у первісному суспільстві й обирається ним. Водночас важко погодитись з іншим аргументом автора, що народ пасивно наслідує дії авторитетних людей, оскільки він перекреслює сутність звичаю. На цій підставі можемо наголосити, що звичаї беруть свій початок із перших рішень, проголошених старійшинами роду при вирішенні певних суперечностей в суспільстві. Виходячи з цього, першоджерелом права є індивідуальна точка зору особи, яка проголосила норму-рішення, але переросте вона у звичай тільки тоді, коли цю норму сприйме спільнота і буде застосовувати у схожих випадках. А це відбудеться у випадку, коли вона не суперечитиме умовам соціального співжиття об'єднання, його моралі, переконанням, світогляду та буде уособленням його цінностей, а згодом, на певному етапі перетвориться на систему звичаєвого права.

Разом з тим, сутність права ґрунтується також на концепції, згідно з якою право, що корениться у фактичних відносинах, є природним і розумним, тому що воно відповідає цим відносинам, створюється ними. У цьому значенні прийнято називати природним і розумним те право, яке у кожному окремому випадку визнано конкретними відносинами і фактичними потребами суспільства, але воно – не право природи чи розуму, джерело котрого лежить у природній правосвідомості чи розумі, і яке залишається нібито незмінним і вічним [6, с. 623-628], воно – природна і розумна вимога спільного життя, вимога, яка виникає у часі і просторі із реальних стосунків і відповідає їм, а потім, формулюючись у закон, стає правом, після чого вже пускає глибокі корені в моральній свідомості. Саме тому з часом воно отримало назву “живого права”.

Фрідріх Карл фон Савінії влучно зазначив, що право становить подібно до мови, звичаїв і державного устрою, продукт народної діяльності і знаходиться у нерозривному внутрішньому зв'язку з іншими її проявами. Загальне народне переконання, однакове відчуття внутрішньої необхідності об'єднує ці явища, усуваючи будь-яку думку про випадкове чи вільне їх походження. Нарівні з іншими проявами народної діяльності право постійно змінюється і розвивається, підкорюючись тому самому закону внутрішньої

необхідності [7, с. 47-51]. Тому кожний період історії народу є продовженням попередніх часів, кожний період створює свій побут не довільно, а за співучасті свого минулого.

Узагальнюючи підходи до визначення особливостей зародження права, можемо відзначити, що будь-яке право, державне чи не державне, церковне, звичаєве, полягає в регламентації поведінки людей, їх вчинків, ґрунтуючись на санкціях стосовно порушників встановленого порядку. Завдання права полягає в регулюванні стосунків між людьми, які живуть у суспільстві, шляхом встановлення однаково обов'язкових для всіх правил поведінки. Воно передбачає також, у разі потреби, застосування примусових заходів для того, щоб правилам підкорялися всі.

На ранніх стадіях існування держави джерелом права слугували лише акти, які мали казуальну форму і були виділені з суспільства публічною владою в тому примітивному вигляді, в якому вони безпосередньо склалися в матеріальному житті суспільства. Судові акти публічної влади були первинним джерелом, надалі ж вони включалися у загальнообов'язкові правила, що діяли у сфері виробництва, розподілу та обміну.

Множинність правових відносин та різноманітність їх об'єктів обумовлюють різні види правових приписів, а відтак – різноманітність видів джерел права. Нині у правознавстві домінує точка зору, що за своєю суттю джерела права утворюють надзвичайно складну як за структурою, так і за змістом динамічну систему [7; 8; 9].

Не можна залишити поза увагою той факт, що кожна система права загалом визнає декілька джерел права [10, с. 507]. Проте їх значення в кожній окремий момент може бути неоднаковим і мінятися залежно від історичних етапів, особливостей національного права в рамках єдиної правової сім'ї, галузі права. І перевага одних джерел права може бути досить суттєвою, що, у свою чергу, є основною ознакою правової системи.

На сучасному етапі розвиток суспільних відносин в умовах демократизації зумовив диференціацію форм діяльності держави в царині законотворчості, управління і правосуддя. Хоча перша з названих форм державної діяльності безпосередньо розрахована на здійснення правотворчої функції, ця функція за певних історичних умов може зберегтися за правосуддям, а також передаватися державному управлінню. Відтак стає можливою диференціація джерел права, яка ускладнюється ще й тим, що поділ форм діяльності держави історично далеко не повністю збігається з поділом компетенції між законодавчими, виконавчими та судовими органами влади. І якщо чітко дотри-

муватися принципу класифікації джерел права за способом уособлення правотворчої волі, то стає цілком очевидним, що в одних випадках така воля може бути виражена стосовно невизначеної кількості однорідних відносин, а в інших – стосовно одиничних стосунків, що повторюються при зіткненні з однорідними відносинами.

У першому випадку матиме місце законодавча діяльність у широкому розумінні цього слова, а в другому – це судова практика, а також практика органів державного управління. Крім того, практика органів державного управління майже ігнорується традиційним вченням про джерела права, але насправді вона, як і судова практика, далеко не завжди обмежується застосуванням норм права. Вона може слугувати і джерелом вироблення юридичних норм.

Становище судді в Україні у X–XVIII ст. дуже відрізняється від становища нинішніх суддів. Нині суддя застосовує вже готовий закон, наданий, записаний та роз'яснений науковцями. Враховуючи те, що давнину такого закону не було, то головним джерелом права були звичаї, що, як правило, мали суто місцеве значення і при цьому охоплювали не все населення, а тільки його окремі верстви, кола і класи. А в суді вимагалось вирішити окремий випадок, на власний розсуд винести рішення, яке зазвичай мало казуїстичну форму та загальнообов'язкове значення – словом “казати правду”, щоб вона мала вагомий авторитет як у сторін, так у всієї громади.

Тому окремі рішення мали суто місцеве значення і при цьому охоплювали не все населення, а тільки його окремі верстви, кола і класи. А “добрі люди”, “мужі” “старійшини” ставали знавцями права, звичаїв і судочинства, допомагали судити, оцінювати і вирішувати справу у суді, тим самим отримували вирішальну роль, оскільки суддя сам не міг прийняти таке рішення. Звідси випливає, що для тяжущих спочатку кожен суддя розглядався тільки як третейський суддя, як особа, обрана обома сторонами за взаємною згодою, якій вони довіряють і з якою вони приходять до згоди [11, с. 103].

Розвиток судочинства має тривалу історію, воно не раз переживало корінні зміни, тому вивчення історичних джерел права України має додати українським судам, як дієвого способу вирішення конфліктів, ґрунтовності, послідовності і розуміння, сформованої та перевіреної сторіччями правової бази. Крім того, в Україні у X–XVIII ст. найбільш поширеною була форма договірної вирішення спорів при посередництві третьої особи “розсудить їх третій, кого вони оберуть”, “заряжали себѣ третьяго”, “и быти дѣлу дому, как третьи приговорят”, “братчина судит как судьи”.

Історичними пам'ятками нормативного характеру насамперед виступають грамоти князів. Багато науковців при дослідженні українського судочинства посилаються на одну з найдавніших відомих договірних грамот князя Дмитра Донського з князем Серпуховським Володимиром Хоробрим 1362 р., яка безпосередньо говорить про третейський суд. Вона містить такий запис: "А чого я буду шукати на твоїх бояр, чи чого ти будеш шукати на моїх бояр, ми пошлемо кожний по боярину, вони і будуть судити, а якщо їх голоси розділяться, то розсудить їх третій, кого вони оберуть" [12; 13; 14; 15; 16]. На підтвердження цього при досконалому вивченні джерел можна навести й інші приклади існування інституту посередництва. Про ще один випадок посередництва згадує М. М. Карамзін. Як посередники виступили королі богемський та польський, святи Ізяслава, коли дізналися, що Георгій об'єднався з В'ячеславом, а Володимірко Галицький іде Георгію на допомогу, щоб запобігти битві [17, с. 193-194]. Літописи, стародавні привілеї, грамоти великих князів Стародавньої Русі і грамоти великих князів литовських та інші пам'ятки законодавства згадують про участь у суді представників населення, "добрых людей", як про звичай настільки стародавній, що навіть для попередніх століть він уже існує у вигляді цілком сформованого і усталеного в давнину. Це не просто звичай, це звичай саме Стародавньої Русі, а не нововведення у законодавстві чи відносна сучасна новація звичаєвого права, яку доводиться ще пояснювати та обґрунтовувати. Це – давня старовина як для покоління XVI ст., для сучасників Стоглава, Судебників і Литовського Статуту, так і для пам'яток XV ст. й навіть для деяких наших літописів більш ранньої доби, яка закріплює загальні засади судочинства, характерні для слов'янських народів.

Незначні справи і суперечки вирішувались на загальний розсуд сім'ї, більш важливі – цілого роду, найважливіші – князя. Княжий суд був останнім засобом захисту. Головною руйнівною силою вирішення справи за так званим звичаєм, є своєрідна оцінка сторін спору і становища їх в сім'ї, тобто рішення виносилось, зважаючи на людину та її господарство. У цьому і полягає звичай селян, який вони цінують, оскільки він задовольняє їх економічне життя. На думку селян, перевага їх місцевого суду перед державним полягала в тому, що останній, суворо керуючись законом, неспроможний винести рішення, яке б не суперечило принципам сільського побуту та здорового глузду.

Місцеві "мужі" могли розглянути суспільну справу, іноді порівнюючи її із схожими справами, які розглядалися раніше. Багато чого старій-

шини знали з власного досвіду, – як був вирішений подібний випадок раніше і які були наслідки того чи іншого рішення спору [18, с. 136-137].

Причини, що передбачають постійну участь сторонніх добрих людей, представників сторін, прості та численні. У першу чергу, необхідно вказати на обставину, яка для суду в давнину мала особливе значення, – це необхідність зовнішнього закріплення будь-якого юридичного акту. На суді кожна дія сторони, або іншої особи, учасника процесу, або самого судді має юридичне значення та вимагає дотримання суворої юридичної формальності. Виклик до суду, явка, пред'явлення позову, заперечення проти нього, спір і докази і, нарешті, рішення – все це передбачало здійснення певних формальних дій, які, з одного боку, повинні бути оцінені і піддаватися певному контролю, з другого боку – повинні бути засвідчені таким чином, щоб згодом можна було довести їх виконання, і до того ж виконання правильне, формально узгоджене із встановленими правилами процесу. Для досягнення вказаних цілей у сучасному процесі вдаються до протоколювання всіх актів судочинства, і саме судові рішення набуває письмової форми. Контролювання та оцінка цих актів надається суду, як органу, який повністю вирішує позов. Звичайно і старий процес вимагав такої побудови, за якої досягалися б обидва вказаних завдання; але засоби для цього були іншими, через те що процес спочатку був усним, а згодом писемність практично не застосовувалась.

Закріпити в пам'яті ту чи іншу подію можна тільки за допомогою "грамоти" або за допомогою "добрых людей". Суддя судить перед добрими людьми, присутність яких доповнює ті прогалини процесу, які беззаперечно виникають внаслідок загальної неписьменності найчастіше всіх осіб, що беруть участь у процесі, не виключаючи і суддю. Тому протоколювання відбувається не письмово, а усно і закарбовується в пам'яті людей.

Висновки. Для сторін спору спершу кожен суддя розцінювався тільки як третейський суддя, як особа, обрана сторонами за взаємною згодою, якій вони довіряють, з якою вони прийшли до згоди. При відсутності твердих норм закону особа судді мало велике значення, а довіра до нього на первинній стадії історичного розвитку суду та судочинства була тією невід'ємною умовою, без якої судовий розгляд був неможливий. Не відокремленість судової влади майже до середини XVI ст. призвела до того, що авторитетності судовому рішенню надавала не його відповідність правовим нормам, а статус особи в суспільстві, яка це рішення виносила.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Вып. 1. М. : Бр. Башмаковы, 1912. 833 с.
2. Гумплович Л. Общее учение о государстве. [И. А. Неровецкий / пер. со 2-го нем. изд., вступ. ст., примеч., доп. ст.]. СПб. : тип. т-ва "Общественная польза", 1910. XXVI, 516 с.
3. История политических и правовых учений : учеб. [под ред. В. С. Нерсесянца / 2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Юрид. лит., 198. 816 с.
4. Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия. Предистория философии / Шахнович М. И. Л. : "Наука", 1971. 240 с.
5. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по истории русского права ор. профессора Императорского С.-Петербургского университета. СПб., 1883. 997 с.
6. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. М. : Мысль, 1999 ; Т. III. 830 с.
7. Проблемы общей теории права и государства : [учеб. / под общ. ред. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца]. М. : Изд-во НОРМА (Издательская группа Норма-Инфра-М), 2002. 832 с.
8. Зивс С. Л. Источники права. М. : Наука, 1981. 239 с.
9. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2002.
10. Юридичний словник-довідник. К. : Фемина, 1996. 696 с.
11. Сердюк Н. А. Становлення третейського суду як інститут соціальної держави в Україні: історико-правове дослідження (X–XVIII ст.) : монографія. Київ, 2016. 160 с.
12. Веселов А. В. История развития третейского суда в России. Политология в России. СПб., 2001. № 12. С. 37.
13. Вицын А. И. Третейский суд по русскому праву. Историко-догматическое рассуждение А. Вицына. М. : Тип. В. Готье, 1856. 97, XIII с.
14. Притика Ю. Д. Проблеми захисту цивільних прав та інтересів у третейському суді: монографія. К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2006. 636 с.
15. Притика Ю. Д. Становлення та розвиток третейських інституцій на теренах вітчизняної правової системи. Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. 2004. Вип. 56-59. С. 73-77.
16. Самохвалов В. А. Осуществление судебного контроля за решениями третейских судов. Защита гражданских прав третейскими судами / Научно-практический сборник. Под ред. В. П. Палиюка. Николаев, 2003. С. 210-225.
17. Карамзин Н. М. Предания веков [сост. / вступ. ст. Г. П. Макогоненко ; комм. Г. П. Макогоненко и М. В. Иванова]. М. : Правда, 1988. 768 с.
18. Беер В. Л. Суд стариков и сельский сход. Вѣстник права. Журнал юридического общества при Императорском С.-Петербургском университете : СПб, 1900. № 9. нояб. С. 125-140.